

विशेष गरजा असलेल्या मुलांसाठी समतोल शैक्षणिक वातावरणाची निर्मिती: एक चिकित्सक अभ्यास

स्वप्नील प्रकाश महाजन

संशोधक विद्यार्थी

गटसाधन केंद्र, पंचायत समिती जामनेर

डॉ. अर्चना पुंडलिक भोसले

संशोधन मार्गदर्शक,

प्राचार्य ओमसाई कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, शिरसोली, जळगाव

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासात समतोल व समावेशक शिक्षणाच्या संकल्पनेचा भारतीय संदर्भात चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. समता आणि समानता यांतील तात्त्विक भेद स्पष्ट करताना शिक्षणातील न्याय ही प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजांनुसार आधार देण्याशी संबंधित असल्याचे अधोरेखित केले आहे. शिक्षणाचा हक्क कायदा (२००९), दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिनियम (२०१६) आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (२०२०) यांच्या आधारे समावेशक शिक्षणाचे कायदेशीर आणि धोरणात्मक अधिष्ठान विशद केले आहे. शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभाव, अपुरी पायाभूत सुविधा, सहाय्यक तंत्रज्ञानाची मर्यादा, सामाजिक कलंक आणि धोरण-अंमलबजावणीतील दरी या प्रमुख अडचणींचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर भिन्नीकृत अध्यापन, वैयक्तिक शैक्षणिक योजना, सहकार्यात्मक अध्यापन, पालक-समुदाय सहभाग आणि लवचिक अभ्यासक्रम व मूल्यमापन या नवोन्मेषी पद्धतींचा विचार करण्यात आला आहे. अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आहे की समावेशक शिक्षण ही केवळ प्रवेशाची प्रक्रिया नसून सन्मान, सहभाग आणि समताधिष्ठित संधी यांवर आधारित शिक्षणव्यवस्था निर्माण करण्याची व्यापक सामाजिक जबाबदारी आहे.

मुख्य शब्द: समतोल शिक्षण, समावेशी शिक्षण, सामान शैक्षणिक संधी, दिव्यांग हक्क कायदा, नवोन्मेषी धोरण.

प्रस्तावना:

समतोल शैक्षणिक वातावरण म्हणजे असा वर्गपरिसर, जिथे प्रत्येक मुलाला त्याच्या क्षमतेनुसार वाढ आणि प्रगती करण्यासाठी आवश्यक तो आधार मिळतो. समता म्हणजे सर्वांना एकसारखी साधने देणे नव्हे; तर प्रत्येकाच्या वेगळ्या गरजा ओळखून त्यानुसार योग्य मदत करणे होय. शिक्षणात याचा अर्थ लवचिक अध्यापनपद्धती, सहज वापरता येईल असे शैक्षणिक साहित्य आणि मुलांच्या भावनिक गरजांची जाणीव ठेवणारा आधार असा होतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक व संशोधन परिषद (२०२०) यांच्या मते, शाळांनी समावेशक पद्धती आणि बालक-केंद्रित अध्यापनाद्वारे विद्यार्थ्यांतील विविधतेचा आदर केला पाहिजे. समतोल वातावरण शिकण्यातील अडथळे दूर करते आणि दिव्यांग मुलांना वर्गातील प्रत्येक कृतीत सक्रिय सहभाग घेण्याची संधी देते. अशा वातावरणात न्याय, संधी, सहभाग आणि यश या चारही गोष्टींना समान महत्त्व असते.

समानता आणि समता या संकल्पनांमध्ये सूक्ष्म पण महत्त्वाचा फरक आहे. समानता म्हणजे सर्व विद्यार्थ्यांशी एकसारखी वागणूक ठेवणे; तर समता म्हणजे प्रत्येकाच्या परिस्थितीची जाणीव ठेवून त्यानुसार मदत करणे. उदाहरणार्थ, दृष्टीदोष असलेल्या मुलाला ब्रेल लिपीतील पुस्तके लागतात, तर वाचनात अडचण असलेल्या मुलाला अधिक वेळ आणि संयमी मार्गदर्शन आवश्यक असते. अपंग व्यक्ती अधिकार अधिनियम २०१६ नुसार, शिक्षणात समान संधी मिळण्यासाठी आवश्यक त्या सोयीसुविधा उपलब्ध करून देणे बंधनकारक आहे. यावरून स्पष्ट होते की शिक्षणातील न्याय म्हणजे सर्वांना सारखे देणे नव्हे, तर प्रत्येकाला त्याच्या गरजेनुसार योग्य ते देणे होय.

आजच्या काळात समावेशक शिक्षणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारताने शिक्षण हा मूलभूत हक्क मान्य केला आहे. शिक्षणाचा हक्क (२००९) कायद्याद्वारे प्रत्येक मुलाला शिक्षणाची संधी आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यावर भर देण्यात आला आहे. तसेच विद्यापीठ अनुदान आयोग (२०२१) यांनी उच्च शिक्षणातही समावेशक धोरणांचा आग्रह धरला आहे. विविध पार्श्वभूमी असलेल्या मुलांनी भरलेल्या वर्गांमध्ये समावेशक शिक्षण सामाजिक न्याय, परस्पर सन्मान आणि समान सहभाग यांना बळकटी देते. हे मुलांना लोकशाही मूल्ये जपणाऱ्या आणि विविधतेचा स्वीकार करणाऱ्या समाजात सक्षम नागरिक म्हणून घडवते. यामुळे भेदभाव कमी होऊन सामाजिक सलोखा वाढतो.

विशेष गरजा असलेल्या मुलांमध्ये शारीरिक अपंगत्व, बौद्धिक मर्यादा, शिकण्यातील अडचणी, स्वमनता विकार, श्रवणदोष आणि दृष्टीदोष असलेली मुले यांचा समावेश होतो. ठशहरलळश्रळींरींळेप उँपलळश्रं षे खपवळर (२०२०) यांच्या मते, अशा मुलांची लवकर ओळख आणि योग्य शैक्षणिक सहाय्य त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. तरीही प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता आणि आवश्यक साधनसामग्रीअभावी अनेक मुलांना शिक्षणाच्या प्रवासात अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते.

या लेखाचा मुख्य उद्देश विशेष गरजा असलेल्या मुलांसाठी समतोल आणि संवेदनशील शैक्षणिक वातावरण कसे उभारता येईल याचा विचार करणे हा आहे. त्यासाठी पुढील बाबींचा अभ्यास करण्यात येणार आहे:

- १) शिक्षणातील समतेची संकल्पना सखोलपणे समजून घेणे,
- २) सध्याच्या अडचणींचे विश्लेषण करणे, आणि
- ३) शाळांमध्ये समावेशक पद्धती प्रभावीपणे राबविण्यासाठी नाविन्यपूर्ण उपाय सुचवणे.

समावेशक शिक्षण म्हणजे सर्व मुलांनी कोणताही भेदभाव न करता आपल्या गावातील किंवा परिसरातील शाळेत एकत्र शिकणे.

समावेशन ही अशी संकल्पना आहे जी दिव्यांग मुलांना त्यांच्या परिसरातील शाळा आणि समुदायांमध्ये पूर्ण सहभागी आणि सदस्य म्हणून पाहते. (नाईट, १९९९)

समावेशक शिक्षण म्हणजे समावेशक वर्गात विविधतेला स्वीकारण्याची मनोवृत्ती होय. यामध्ये शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहाशी जोडले जाते, जेणेकरून तेही समाजाचा एक भाग बनू शकतील आणि राष्ट्रनिर्मितीत आपले योगदान देऊ शकतील.

समावेशक शिक्षणाचा उद्देश प्रत्येक मुलाच्या गरजा बालकेंद्रित पद्धतींनी पूर्ण करणे आणि शाळा, घर व समाज यांच्यात चांगले संबंध निर्माण करणे हा आहे. भारतीय राज्यघटनेत समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठा ही मूलभूत मूल्ये मान्य केली आहेत. ही मूल्ये समावेशक शिक्षणाच्या संकल्पनेलाच पाठिंबा देतात.

भारतीय परिस्थितीत ही संकल्पना सामाजिक न्याय, समानता आणि राज्यघटनेतील मूल्यांशी जोडलेली आहे. हे शिक्षण केवळ दिव्यांग मुलांपुरते मर्यादित नाही. यात मागास जातीतील, आदिवासी समाजातील, अल्पसंख्याक गटांतील, स्थलांतरित कुटुंबांतील आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील मुलांचाही समावेश होतो. अनिता घाई यांच्या मते, भारतातील समावेशन केवळ शाळेत प्रवेश मिळवून देण्यापुरते नसून समाजातील, गरिबी आणि बहिष्कार यांसारख्या खोलवरच्या अडथळांना दूर करणे आवश्यक आहे. तसेच निधी सिंघल यांनी असे नमूद केले आहे की, समावेशक शिक्षण यशस्वी व्हायचे असेल तर शिक्षकांचे प्रशिक्षण, अभ्यासक्रम आणि मूल्यमापन पद्धती यामध्ये व्यापक बदल करणे गरजेचे आहे. भारतात शिक्षण हा दानधर्माचा विषय नसून प्रत्येक मुलाचा कायदेशीर हक्क आहे. समानता आणि मानवी प्रतिष्ठा हे राज्यघटनेने दिलेले अधिकार आहेत. त्यामुळे प्रत्येक मुलाला शाळेत सन्मानाने आणि अर्थपूर्ण रीतीने सहभागी होता यावे, ही राज्याची जबाबदारी आहे.

अभ्यासक्रम लवचिक असणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद यांनी तयार केलेल्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मध्ये विद्यार्थ्यांच्या विविधतेचा आदर करण्यावर भर दिला आहे. वर्गात भीती आणि ताण कमी व्हावा, शिकणे आनंददायी व्हावे, यासाठी बालकेंद्रित अध्यापनपद्धती, लवचिक शिकवण्याच्या पद्धती आणि सातत्यपूर्ण मूल्यमापन यांची शिफारस करण्यात आली आहे. तसेच विविध शिकण्याच्या गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसोबत काम करण्यासाठी शिक्षकांना सक्षम बनविण्यावर भर दिला आहे. अनेक अभ्यासक असे सांगतात की शिकवण्याची पद्धत जर कठोर आणि फक्त परीक्षाभिमुख असेल तर बरेच विद्यार्थी मागे पडतात. म्हणून अभ्यासक्रमात बदल, बहुभाषिक पद्धतींचा वापर आणि कृतीआधारित शिक्षण या गोष्टी समावेशक शिक्षणासाठी आवश्यक ठरतात.

तथापि, धोरणांमध्ये जे सांगितले जाते आणि प्रत्यक्ष शाळांमध्ये जे घडते यामध्ये मोठी दरी दिसून येते. अनेक सरकारी शाळांमध्ये रॅम्प, साधनकक्ष किंवा आवश्यक सहाय्यक साधने उपलब्ध नसतात. वर्गात विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त असल्याने प्रत्येकाकडे लक्ष देणे शिक्षकांना कठीण जाते. अपुरे प्रशिक्षण आणि प्रत्यक्ष अनुभवाच्या अभावामुळे अनेक शिक्षकांना विविध विद्यार्थ्यांसोबत काम करताना आत्मविश्वास वाटत नाही. दिव्यांगत्व आणि वंचित घटकांविषयी समाजातील चुकीच्या समजुती अजूनही अडथळे निर्माण करतात. नियमित शिक्षक, विशेष शिक्षक आणि पालक यांच्यात पुरेसा समन्वय नसतो. त्यामुळे शिक्षक शिक्षण अधिक मजबूत करणे, समाजात जागरूकता निर्माण करणे, शाळांचे नेतृत्व सक्षम करणे आणि योग्य देखरेख ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे. तेव्हाच समावेशक शिक्षण ही कल्पना कागदावर न राहता प्रत्यक्ष वर्गखोल्यांमध्ये साकार होईल.

समतोल शिक्षण वातावरण निर्मितीतील काही अडथळे:

समतोल आणि समावेशक शिक्षणपर्यावरण निर्माण करणे आजही अनेक देशांसमोर मोठे आव्हान आहे. यातील सर्वात महत्त्वाची अडचण म्हणजे शिक्षकांचे अपुरे प्रशिक्षण. विविध शिकण्याच्या गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रभावीपणे शिकवण्यासाठी अनेक शिक्षक पुरेसे सक्षम नसतात. संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटनेच्या जागतिक शिक्षण निरीक्षण अहवाल (२०२०, युनेस्को प्रकाशन) मध्ये नमूद केले आहे की व्यावहारिक आणि सातत्यपूर्ण प्रशिक्षणाशिवाय समावेशक शिक्षण प्रभावी ठरत नाही. भारतातील राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्येही शिक्षकांच्या सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासावर भर देण्यात आला आहे. मात्र, प्रत्यक्षात प्रशिक्षण कार्यक्रम अल्पकालीन आणि सैद्धांतिक स्वरूपाचे राहतात. शिक्षकांना नियमित मार्गदर्शन, प्रत्यक्ष वर्गातील सहाय्य आणि अनुभवाधारित प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. योग्य तयारीशिवाय समावेशक शिक्षणाची संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होऊ शकत नाही.

अपुन्या पायाभूत सुविधाही समतोल शिक्षणात मोठा अडथळा ठरतात. अनेक शाळांमध्ये रॅम्प, सुलभ शौचालये, योग्य प्रकाशव्यवस्था आणि लवचिक आसनरचना उपलब्ध नाही. भारतातील दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिनियम (२०१६) सुलभतेची हमी देतो, परंतु त्याची अंमलबजावणी सर्वत्र प्रभावीपणे होत नाही. विशेषतः ग्रामीण आणि शासकीय शाळांमध्ये मूलभूत सुविधांची कमतरता आढळते. इमारती सुलभ नसतील तर विद्यार्थी सुरुवातीपासूनच वंचित राहतात. पायाभूत सुविधा म्हणजे केवळ भौतिक सोयी नव्हेत, तर सुरक्षित, अनुकूल आणि प्रेरणादायी वातावरण देखील होय. भौतिक प्रवेशाशिवाय समतोल शिक्षणाची संकल्पना अपूर्ण राहते.

सहाय्यक तंत्रज्ञानाची मर्यादित उपलब्धता ही आणखी एक गंभीर समस्या आहे. स्क्रीन वाचक, श्रवणयंत्रे, संवादसहाय्य साधने आणि डिजिटल शिक्षणसाहित्य अनेक शाळांमध्ये सहज उपलब्ध नाही. संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटना (२०२०) नमूद करते की तंत्रज्ञान तेव्हाच समावेशनाला चालना देते जेव्हा ते सर्वांसाठी परवडणारे आणि सुलभ असते. विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक मर्यादा आणि तांत्रिक जागरूकतेचा अभाव यामुळे याचा वापर मर्यादित राहतो. अनेक शिक्षकांना या साधनांचा प्रभावी वापर करण्याचे प्रशिक्षणही मिळत नाही. डिजिटल दरीमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक असमानता वाढते. तंत्रज्ञानाने शिक्षण अधिक सुलभ व्हावे, अडथळे निर्माण होऊ नयेत.

सामाजिक कलंक आणि नकारात्मक दृष्टिकोन हे अदृश्य पण प्रभावी अडथळे आहेत. अनेक समाजांमध्ये दिव्यांगत्व अजूनही कमकुवतपणा म्हणून पाहिले जाते. मार्था नुसबॉम यांनी न्यायाच्या सीमारेषा (२००६, हार्वर्ड विद्यापीठ प्रकाशन) या ग्रंथात मानवी प्रतिष्ठा आणि समान आदर हे सामाजिक न्यायाचे केंद्र असल्याचे स्पष्ट केले आहे. नकारात्मक वृत्तीमुळे विद्यार्थ्यांविषयी कमी अपेक्षा निर्माण होतात आणि त्यांचा आत्मविश्वास कमी होतो. काही वेळा पालकसुद्धा सामाजिक दबावामुळे मुलांना नियमित शाळेत पाठवण्यास कचरतात. म्हणूनच मानसिकतेत बदल घडवणे अत्यंत आवश्यक आहे. जनजागृती आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाद्वारे सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करता येतो.

धोरण आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यांमधील दरी हीदेखील गंभीर समस्या आहे. अनेक देशांमध्ये समावेशक शिक्षणासाठी मजबूत कायदे आणि धोरणे अस्तित्वात आहेत, परंतु अंमलबजावणीमध्ये सातत्याचा अभाव दिसतो. दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांवरील संयुक्त राष्ट्र करार (२००६, संयुक्त राष्ट्र) सर्वांसाठी समावेशक शिक्षणाची हमी देतो. भारतात सर्व शिक्षा अभियानाने समावेशनाला प्रोत्साहन दिले, परंतु निधी, निरीक्षण आणि प्रशिक्षण यामध्ये मर्यादा राहिल्या. धोरणे कागदावर प्रभावी असली तरी वर्गखोल्यांपर्यंत त्यांचा परिणाम पोहोचत नाही. शासन, शाळा आणि समुदाय यांच्यातील समन्वय अपुरा राहतो. जबाबदारी आणि उत्तरदायित्व निश्चित नसल्यास धोरणे प्रभावी ठरत नाहीत.

एकूणच, समतोल शिक्षणासाठी सर्व स्तरांवर समन्वित प्रयत्नांची गरज आहे. सक्षम शिक्षक, सुलभ पायाभूत सुविधा, उपलब्ध तंत्रज्ञान, सकारात्मक सामाजिक दृष्टिकोन आणि प्रभावी अंमलबजावणी हे घटक एकत्रितपणे कार्यरत असणे आवश्यक आहे. समावेशन म्हणजे केवळ शाळेत प्रवेश नव्हे, तर सक्रिय आणि अर्थपूर्ण सहभाग होय. प्रत्येक विद्यार्थ्याला सन्मान, समान संधी आणि आवश्यक ते समर्थन मिळाले पाहिजे. समता म्हणजे प्रत्येकाच्या गरजेनुसार न्याय्य व्यवस्था निर्माण करणे. तेव्हाच शिक्षण खऱ्या अर्थाने सर्वांसाठी न्याय्य आणि समावेशक ठरेल.

नवोन्मेषी धोरणे आणि सर्वोत्तम पद्धती:

१. भिन्नीकृत अध्यापन (Differentiate Instructions):

भिन्नीकृत अध्यापन ही एक सुबद्ध आणि नियोजनबद्ध अध्यापन पद्धती आहे, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या तयारीची पातळी, आवडीनिवडी आणि शिकण्याच्या शैली लक्षात घेऊन विषयवस्तू, अध्यापन प्रक्रिया आणि मूल्यमापनामध्ये आवश्यक ते बदल केले जातात. कॅरोल अँन टॉम्लिन्सन यांनी शैक्षणिक विविधतेच्या वर्गात अध्यापन कसे भिन्नीकृत करावे (असोसिएशन फॉर सुपरव्हिजन अँड करिकुलम डेव्हलपमेंट, २००१) या ग्रंथात स्पष्ट केले आहे की भिन्नीकरण म्हणजे अनियोजित किंवा मनमानी बदल नसून विचारपूर्वक आखलेली अध्यापन रणनीती आहे. या प्रक्रियेत सतत मूल्यमापन, लवचिक गटकार्य आणि विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीनुसार अध्यापनात सुधारणा यांचा समावेश असतो, ज्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्यांस अभ्यासक्रम समजून घेण्याची समान संधी मिळते.

आर्थिक सहकार्य आणि विकास संघटनेने शिक्षणातील समता आणि गुणवत्ता (ओईसीडी प्रकाशन, २०१२) या अहवालात नमूद केले आहे की अध्यापन पद्धतींमध्ये योग्य बदल केल्यास शैक्षणिक विषमता कमी करता येते. भारतात शिक्षण मंत्रालयाच्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये विद्यार्थी-केंद्रित आणि कौशल्याधारित अध्यापनावर भर देण्यात आला आहे, ज्यामुळे वर्गातील विविधतेला सकारात्मक पद्धतीने प्रतिसाद देता येतो. त्यामुळे भिन्नीकृत अध्यापन ही संशोधनाधारित, धोरणमान्य आणि व्यवहार्य सर्वोत्तम पद्धत मानली जाते.

२. सहाय्यक तंत्रज्ञानाचा वापर (Use of Assistive Technology):

सहाय्यक तंत्रज्ञान म्हणजे अपंग विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेस सक्षम करणारी साधने, उपकरणे आणि डिजिटल प्रणाली. संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटनेच्या जागतिक शिक्षण निरीक्षण अहवाल २०२०: समावेशन आणि शिक्षण (युनेस्को प्रकाशन, २०२०) मध्ये नमूद केले आहे की सुलभ, परवडणारे आणि योग्य प्रकारे वापरलेले तंत्रज्ञान शिक्षणातील अडथळे दूर करण्यासाठी प्रभावी ठरते. वाचन सहाय्य सॉफ्टवेअर, श्राव्य उपशीर्षके, संवाद सहाय्य उपकरणे आणि सुलभ डिजिटल पाठ्यसामग्री ही त्याची प्रमुख उदाहरणे आहेत.

दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिनियम २०१६ (भारत सरकार) अंतर्गत शैक्षणिक संस्थांना आवश्यक सहाय्यक साधनांची उपलब्धता सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी देण्यात आली आहे. तसेच, दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांवरील करार (संयुक्त राष्ट्र, २००६) सदस्य राष्ट्रांना सुलभ आणि

भेदभावमुक्त शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यास बांधील करतो. त्यामुळे सहाय्यक तंत्रज्ञान हा केवळ पूरक घटक नसून हक्काधारित समावेशक शिक्षणाचा मूलभूत आधार आहे.

३. वैयक्तिक शैक्षणिक योजना (Individualized Educational Plans (IEP)):

वैयक्तिक शैक्षणिक योजना म्हणजे दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी तयार केलेली औपचारिक आणि लेखी शैक्षणिक योजना, ज्यामध्ये विशिष्ट उद्दिष्टे, अध्यापन पद्धती, सहाय्य सेवा आणि मूल्यमापनाच्या पद्धती स्पष्टपणे नमूद केलेल्या असतात. अपवादात्मक विद्यार्थ्यांची परिषद (संयुक्त राज्य अमेरिका) यांनी मोजता येण्याजोगी उद्दिष्टे आणि नियमित पुनरावलोकन यांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे, जेणेकरून विद्यार्थ्यांची प्रगती मोजता येईल.

संशोधनातून असे दिसून येते की वैयक्तिक नियोजनामुळे विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक प्रगती आणि सामाजिक सहभाग वाढतो. भारतातील राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी वैयक्तिक आधार, लवचिक शैक्षणिक मार्ग आणि योग्य सहाय्य यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. ही पद्धत विद्यार्थ्यांना वेगळे ठेवण्याऐवजी मुख्य प्रवाहातील शिक्षणात सक्षमपणे सहभागी होण्यास प्रोत्साहन देते.

४. सहकार्यात्मक अध्यापन प्रतिमाने (Collaborative Teaching Models):

सहकार्यात्मक अध्यापनामध्ये सामान्य शिक्षक आणि विशेष शिक्षक एकत्रितपणे अध्यापनाची योजना आखतात, अंमलबजावणी करतात आणि विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करतात. मॉरिलिन फ्रेंड आणि लिन कुक यांनी शालेय व्यावसायिकांसाठी सहकार्य कौशल्ये (पिअरसन, २०१०) या ग्रंथात संघ अध्यापन, समांतर अध्यापन आणि केंद्राधारित अध्यापन यांसारख्या संरचित नमुन्यांचे स्पष्टीकरण दिले आहे. या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना आवश्यक शैक्षणिक मदत मुख्य प्रवाहातच मिळते.

युरोपियन विशेष गरजा आणि समावेशक शिक्षण संस्था (२०१८) यांच्या अहवालानुसार शिक्षकांमधील सहकार्यामुळे शाळांमध्ये समावेशक संस्कृती अधिक मजबूत होते. भारतात समग्र शिक्षा अभियानांतर्गत सामान्य शिक्षक आणि संसाधन शिक्षक यांच्या समन्वयाला प्रोत्साहन दिले जाते. सहकार्यात्मक अध्यापनामुळे जबाबदारीची विभागणी होते आणि विद्यार्थ्यांना अधिक प्रभावी आधार मिळतो.

५. पालक आणि समुदाय सहभाग (Parent and Community Engagement):

समावेशक शिक्षण प्रक्रियेत पालकांचा सक्रिय सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. जॉइस एपस्टीन यांनी शाळा, कुटुंब आणि समुदाय भागीदारी (रूटलेज, २०११) या ग्रंथात शाळा-परिवार सहकार्याचे सुस्पष्ट मॉडेल मांडले आहे, ज्यामध्ये संवाद, निर्णयप्रक्रियेत सहभाग आणि नियमित समन्वय यांवर भर देण्यात आला आहे. या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक तसेच भावनिक विकासात सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांवरील करार (संयुक्त राष्ट्र, २००६) सामाजिक समावेशनाला शिक्षणाबाहेरही महत्त्व देतो. भारतात समुदाय-आधारित पुनर्वसन मॉडेलच्या माध्यमातून समाजाची भूमिका अधिक सक्रिय झाली आहे आणि नकारात्मक दृष्टीकोन कमी करण्यास मदत झाली आहे. त्यामुळे पालक आणि समुदाय सहभाग ही समावेशक शिक्षणाची आवश्यक आणि प्रभावी पद्धत आहे.

६. लवचिक अभ्यासक्रम आणि मूल्यमापन पद्धती (Flexible Curriculum and Evaluation Methods):

लवचिक अभ्यासक्रम म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या विविध क्षमतांनुसार विषयवस्तू आणि अध्यापन पद्धतींमध्ये आवश्यक बदल करणे. डेव्हिड रोझ आणि अॅन मेयर यांनी डिजिटल युगातील प्रत्येक विद्यार्थ्यांला अध्यापन (असोसिएशन फॉर सुपरव्हिजन अँड करिकुलम डेव्हलपमेंट, २००२) या ग्रंथात सर्वसमावेशक शिक्षण रचनेची संकल्पना मांडली आहे, ज्यामध्ये माहिती सादरीकरण, विद्यार्थ्यांचा सहभाग आणि अभिव्यक्तीचे विविध मार्ग सुचवले आहेत.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये कौशल्याधारित आणि संकल्पनात्मक समजुतीवर आधारित मूल्यमापन पद्धतींची शिफारस करण्यात आली आहे आणि पाठांतरावर आधारित परीक्षांना कमी महत्त्व देण्यात आले आहे. युनेस्को (२०२०) नेही विविध विद्यार्थ्यांसाठी न्याय्य आणि लवचिक मूल्यमापनाची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे. लवचिक अभ्यासक्रम आणि मूल्यमापनामुळे समावेशक, समताधिष्ठित आणि न्याय्य शिक्षण व्यवस्था साकार होऊ शकते.

निष्कर्ष:

वरील विवेचनातून असे स्पष्ट होते की समतोल आणि समावेशक शिक्षण ही केवळ शैक्षणिक कल्पना नसून प्रत्येक मुलाच्या हक्कांशी आणि मानवी प्रतिष्ठेशी जोडलेली जबाबदारी आहे. समता म्हणजे सर्वांना एकसारखी साधने देणे नव्हे, तर प्रत्येकाच्या गरजेनुसार योग्य आधार उपलब्ध करून देणे होय. जेव्हा शाळा ही दृष्टी स्वीकारते, तेव्हा प्रत्येक मुलाला शिकण्याची आणि प्रगती करण्याची खरी संधी मिळते.

भारतीय संदर्भात समावेशक शिक्षण ही राज्यघटनेतील समता, सामाजिक न्याय आणि व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेच्या मूल्यांवर आधारलेली संकल्पना आहे. शिक्षणाचा हक्क कायदा, दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिनियम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० यांसारखी धोरणे या दिशेने ठोस मार्गदर्शन करतात. परंतु या धोरणांचा परिणाम प्रत्यक्ष वर्गखोल्यांमध्ये दिसण्यासाठी सातत्यपूर्ण आणि प्रामाणिक अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

समावेशक शिक्षण प्रभावी होण्यासाठी शिक्षकांचे सक्षम प्रशिक्षण, सुलभ पायाभूत सुविधा, सहाय्यक तंत्रज्ञानाची उपलब्धता, पालक व समुदायाचा सहभाग आणि सकारात्मक सामाजिक दृष्टिकोन या सर्व घटकांची एकत्रित गरज आहे. भिन्नीकृत अध्यापन, वैयक्तिक शैक्षणिक योजना, सहकार्यात्मक अध्यापन आणि लवचिक मूल्यमापन यांसारख्या पद्धती समतोल वातावरण निर्माण करण्यास मदत करतात.

शेवटी, समावेशन म्हणजे केवळ प्रवेश देणे नव्हे, तर प्रत्येक मुलाला सन्मानाने, आत्मविश्वासाने आणि अर्थपूर्ण रीतीने शिक्षण प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी देणे होय. अशा प्रकारची शिक्षणव्यवस्था समाजात परस्पर सन्मान, समान संधी आणि सामाजिक सलोखा वाढविण्यास हातभार लावते.

संदर्भ सूची:

1. दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिनियम. भारत सरकार, २०१६.
2. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०. भारत सरकार, २०२०.
3. नुसबॉम, मार्था. न्यायाच्या सीमारेषा: दिव्यांगत्व, राष्ट्रीयत्व आणि प्रजाती सदस्यत्व. हार्वर्ड विद्यापीठ प्रकाशन, २००६.
4. संयुक्त राष्ट्र. दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांवरील करार. संयुक्त राष्ट्र, २००६.
5. संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटना. जागतिक शिक्षण निरीक्षण अहवाल २०२०: सर्वांसाठी समावेशन आणि शिक्षण. युनेस्को प्रकाशन,
6. आर्थिक सहकार्य आणि विकास संघटना. शिक्षणातील समता आणि गुणवत्ता: वंचित विद्यार्थ्यांना व शाळांना आधार देणे. ओईसीडी प्रकाशन, २०१२.
7. Tomlinson, Carol Ann. *How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms*. Association for Supervision and Curriculum Development, 2001.
8. United Nations. *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. United Nations, 2006.
9. Friend, Marilyn, and Lynne Cook. *Interactions: Collaboration Skills for School Professionals*. Pearson, 2010.
10. Epstein, Joyce L. *School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools*. Routledge, 2011.
11. Rose, David H., and Anne Meyer. *Teaching Every Student in the Digital Age: Universal Design for Learning*. Association for Supervision and Curriculum Development, 2002.

